

WAT GEERTJE OVERKWAM EN WAT MARIJTJE D'ER VAN DOCHT

Literatuur als propagandamiddel van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht

321

WHAT HAPPENED TO GEERTJE AND WHAT MARIJTJE THOUGHT ABOUT IT
The use of literature as propaganda by the *Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht*

On October 7th 1908, the board of the *Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht* (VvVK) invited the Dutch writer Johan de Meester (1860-1931) to one of their propaganda meetings where he presented fragments from his novel *Geertje* (1905). It is a remarkable fact that (non-political) literature was used for political purposes, but not uncommon: the VvVK was known to use literature as propaganda. In this article I will show that the VvVK adopted different strategies for literary propaganda: they used existing authoritative literature, but they also wrote texts themselves. Different types of texts were deployed for this purpose, such as authoritarian fiction with a certain degree of redundancy.

‘Ziedaar literair werk [...] dat direct geschakeld is aan sociale belangen’, schrijft het *Leidsch Dagblad* op 8 oktober 1908.¹ Het dagblad doelt op de roman *Geertje* uit 1905 van de Nederlandse schrijver Johan de Meester (1860-1931). De avond daarvoor sprak De Meester over *Geertje* voor een bijzonder gezelschap: de leden van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht (VvVK) en de Vereniging Onderlinge Vrouwenbescherming (vov), twee op het eerste gezicht verschillende verenigingen, die echter hetzelfde wilden bewerkstelligen: inspraak in de wetgeving. De VvVK werd in 1894 opgericht en bestond in haar toenmalige vorm tot 1919, toen zij haar doel bereikt had: de invoering van het kiesrecht voor vrouwen.² De vov heeft veel langer bestaan. Zij werd in 1897 opgericht door onder anderen Annette Versluys-Poelman, oprichtster en presidente van de VvVK, en heeft bestaan

¹ *Leidsch Dagblad*, ‘Lezing Johan de Meester,’ 8 oktober 1908, 2.

² Marja Borkus e.a. (red.), *Vrouwenstemmen. 100 jaar vrouwenbelangen. 75 jaar vrouwenkiesrecht* (Zutphen: Walburgpers, 1994), 25.

tot 1971. Toen fuseerde zij met wat nu het Fiom is, een expertisecentrum voor ongewenste zwangerschap en afstammingsvragen.³

322

De vov wilde de juridische positie van vrouwen versterken en stelde zich de politieke en sociale emancipatie van ongehuwde moeders ten doel. Een ongehuwde moeder werd in de negentiende eeuw (en lang daarna) gezien als een gevallen vrouw. Zij had dezelfde status als een prostituee. Als de vader het kind niet kon of wilde erkennen, zat de vrouw met de schande en vaak ook met de kosten van de verzorging. De vov verleende morele en financiële ondersteuning aan ongehuwde moeders, maar vocht ook voor een verandering in de wetgeving: ze wilde bewerkstelligen dat de daden van mannen en vrouwen naar dezelfde maatstaf van zedelijkheid werden beoordeeld. Daaruit voortvloeiend eiste zij gelijke verantwoordelijkheid voor de vader en de moeder van een kind. Ook zette ze zich in voor de gelijkberechtiging van buitenechtelijke kinderen.⁴

Voor een gezamenlijke bijeenkomst hadden de besturen van beide verenigingen Johan de Meester gevraagd om fragmenten uit zijn roman *Geertje* te komen voordragen. Het doel daarvan was niet enkel vermaak, maar ook het aantrekken van nieuwe leden.⁵ Het is opmerkelijk dat daarvoor *Geertje* werd gebruikt, een roman zonder politieke strekking. Het boek is door de contemporaine kritiek niet als ‘tendensroman’ beoordeeld en ook De Meester zelf heeft nooit een politieke lezing voorgesteld. Het is bovendien verrassend dat literatuur werd ingezet als propagandamiddel. Dat roept de vraag hoe *Geertje*, en mogelijk andere literatuur, in de VvVK dienstbaar werd gemaakt aan de politieke doelstellingen van de vereniging. Om deze vraag te kunnen beantwoorden, ga ik eerst dieper in op de verhouding tussen literatuur en propaganda, zoals die uiteengezet wordt door A.P. Foulkes in *Literature and Propaganda* (2003) en bestudeer ik Susan Suleimans opvatting van de tendensroman.⁶

LITERATUUR EN PROPAGANDA

Foulkes begint zijn boek met een definiëring van de begrippen ‘propaganda’ en ‘literatuur’, waarbij vooral de invulling van het begrip propaganda problematisch blijkt, ‘partly because its recognition or supposed recognition is often a function

3 Zie de informatie over de vereniging Onderlinge Vrouwenbescherming op de website van Atria. Geraadpleegd op 10 oktober 2017, <https://www.atria.nl/search/collectie/arch/bekijk/IIAV00000176>.

4 Ibidem.

5 E. van de Hoeven e.a. (red.), *Gedenkboek bij het 25-jarig bestaan van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht, 1894-1919* (Amsterdam: Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht, 1919) 88.

6 Albert Peter Foulkes, *Literature and Propaganda* (New York: Routledge, 2003) en Susan Rubin Suleiman, *Authoritarian Fictions. The Ideological Novel as a Literary Genre* (Princeton: Princeton University Press, 1993).

of the relative historical viewpoint of the person observing it.⁷ Hij stelt dat het onderzoek naar propaganda daardoor vaak wordt beperkt tot een context waarin de betekenis van het begrip eenduidig is: extreme situaties zoals oorlog. Propaganda wordt in die context vaak opgevat als 'communication intended to demoralize the enemy or strengthen the resolve of one's own side.'⁸ Foulkes stelt een ruimere invulling van het begrip voor. Hij onderscheidt niet alleen politieke of sociologische propaganda, die refereren aan de traditionele invulling van het begrip, maar maakt voor beschrijving en analyse van literaire propaganda ook gebruik van het begrippenpaar *agitation-integration*.⁹

Agitation propaganda ondermijnt een bepaalde ideologie, *integration propaganda* versterkt of bevestigt een reeds bestaande en geaccepteerde ideologie. Beide soorten propaganda kunnen zowel verticaal als horizontaal voorkomen. Verticaal betekent dat er sprake is van een expliciete zender of propagandist die een groep mensen wil beïnvloeden (*top-down*), horizontale propaganda ontstaat vanuit een groep (*bottom-up*). Tot slot onderscheidt hij rationele propaganda, gericht op het intellect, en irrationele propaganda, gericht op het sentiment.

In navolging van veel poststructuralistische theoretici vat Foulkes literatuur op als een speciale vorm van communicatie waarbij auteur, lezer en context een rol spelen. Hij verwerpt de opvatting dat literatuur moet worden opgevat als 'aesthetic timelessness', waarvan de waarde en betekenis immanent zijn.¹⁰ Die worden bepaald door de context: de lezer en diens historische en culturele positie. Een dergelijke opvatting van literatuur maakt het mogelijk om te onderzoeken hoe en wanneer literatuur als propaganda gebruikt kan worden en wat daarbij de verhouding is tussen esthetiek en moralisme.

Foulkes beschouwt de werking van literatuur en propaganda in bepaalde opzichten als overeenkomstig: ook propaganda is een communicatief proces. Auteur en lezer geven een tekst een betekenis die afhankelijk is van hun historische en culturele context.¹¹ In die tekst worden gebeurtenissen verbeeld en die hebben op hun beurt een connotatie. Van beide is de betekenis niet statisch, maar sterk afhankelijk van de ideologische waarde die auteur en lezer eraan geven. Voor effectieve propaganda is het van groot belang dat de betekenis die auteur en lezer aan een tekst geven, zowel op verhaalniveau als op connotatief niveau, hetzelfde zijn.

Propaganda komt tevoorschijn in tendensliteratuur. Rond 1900 raakte de tendensroman in de mode als gevolg van de emancipatie van verschillende maat-

7 Foulkes, *Literature and Propaganda*, 15.

8 Ibidem.

9 Idem, 17.

10 Idem, 80.

11 Ibidem.

schappelijke groeperingen.¹² Het genre wordt uitgebreid besproken door Susan Suleiman in *Authoritarian Fictions* (1993). Zij beschouwt de tendensroman als een subgenre van de realistische roman: 'a novel written in the realistic mode (that is, based on an aesthetic of verisimilitude and representation), which signals itself to the reader as primarily didactic in intent, seeking to demonstrate the validity of a political, philosophical, or religious doctrine.'¹³ Suleiman onderscheidt twee dominante narratieve structuren die veelal de blauwdruk vormen van tendensromans: enerzijds de structuur van *apprenticeship* en anderzijds die van *confrontation*. De eerste structuur is ontleend aan de *Bildungsroman* en stelt een karakterontwikkeling centraal: een personage komt na een reeks beproevingen tot een bepaald inzicht.¹⁴ De tweede structuur draait om een conflict, een directe confrontatie tussen twee tegenovergestelde ideologieën. Daarbij is van het begin af aan duidelijk welk personage de juiste waarden vertegenwoordigt. Het einde is open: een duidelijke overwinning van het juiste kamp wordt wel gesuggereerd, maar blijft uit.¹⁵

Suleiman ziet redundantie als belangrijk kenmerk van de tendensroman: een tekst met veel redundantie bevat veel herhalingen en overbodige elementen. De tendensroman is daardoor een autoritair genre: ambiguïteiten en meervoudige interpretaties zijn meestal niet mogelijk, terwijl die over het algemeen juist als kenmerken van literatuur worden beschouwd. De tendensroman bevindt zich daardoor in sommige gevallen 'too close to propaganda to be artistically valid.'¹⁶

Jacqueline Bel merkt in haar literatuurgeschiedenis *Bloed en rozen* (2015) op dat sommige tendensromans in de contemporaine receptie in esthetisch opzicht laag werden gewaardeerd, omdat men de boodschap te overheersend vond.¹⁷ Hilde Moors bespreekt deze kwestie in haar proefschrift *Literatuur of tendens?* (2010) en herleidt die weinig gunstige ontvangst tot een botsing tussen twee opvattingen over literatuur: de voorkeur voor autonomie versus die voor heteronomie. Het blijkt dat veel tendensromans in de praktijk balanceren tussen deze twee polen. Zij willen meer zijn dan autonome literatuur en streven een zekere politieke of ideologische relevantie na, maar ze verzetten zich ook tegen een lezing als propaganda.¹⁸

Op grond van het bovenstaande kan de eerder gestelde vraag toegespitst worden. Om de vraag te kunnen beantwoorden op welke manier de VvVK literatuur inzette ter verwezenlijking van haar politieke ideaal, zal eerst onderzocht moeten

12 Jacqueline Bel, *Bloed en rozen. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1900-1945* (Amsterdam: Prometheus, 2015), 148.

13 Suleiman, *Authoritarian Fictions*, 7.

14 Suleiman, *Authoritarian Fictions*, 63-66.

15 Idem, 112.

16 Idem, 3.

17 Bel, *Bloed en rozen*, 150.

18 Hilde Moors, *Literatuur of tendens? 'Rechts' en 'links' in het Nederlandse proza 1930-1945* (Leuven: Ongepubliceerd proefschrift KU Leuven, 2010), 7.

worden of de VvVK vaker voordrachten organiseerde en of literatuur nog op andere manieren werd gebruikt. Vervolgens kan op grond van het bovenstaande de vraag hoe literatuur dienstbaar werd gemaakt aan de politieke doelstellingen van de VvVK worden geherformuleerd: kan deze literatuur volgens Suleiman worden getypeerd als tendensliteratuur? Hoe kan deze literatuur worden beschreven in termen van *agitation* en *intergration* (Foulkes)?

Het gaat mij bij het beantwoorden van deze vragen niet om het onderzoeken van de wijze waarop ideologie gestalte krijgt in de gebruikte literatuur. In wezen is dit een vraag naar retorische en narratologische technieken als het gebruik van beeldspraak, woordkeuze, verhaalopbouw, rol van de verteller, etcetera. Dergelijke keuzes zorgen mede voor een overwicht van één van beide polen: literatuur of ideologie (tendens, propaganda). Hoewel het zeer interessant zou zijn dit aspect nader te onderzoeken, is het vanwege de omvang van het corpus niet realistisch om hier voor alle teksten een dergelijke aanvullende analyse uit te voeren.

DE 'SANDWICHFORMULE'

De VvVK (hierna: de Vereeniging) had de eerste jaren grote moeite om leden te werven. Het vrouwenvraagstuk, waar de strijd om het vrouwenkiesrecht deel van uitmaakte, kreeg steeds meer aandacht, maar de tegenstanders waren – vooral in het begin – talrijk.¹⁹ En dat waren zeker niet alleen mannen: ook veel vrouwen hielden zich – al dan niet onder druk van familieleden of vrienden – liever verre van deze kwestie. Betsy Perk, kiesrechtstrijdster van het eerste uur, dreigde zelfs haar lidmaatschap op te zeggen als ze nog langer stukken met naam en toenaam van de Vereeniging door de brievenbus zou krijgen.²⁰ Heel veel vrouwen begrepen de noodzaak van het kiesrecht voor vrouwen niet en vonden politiek een mannenzaak. Er moest dus flink propaganda gemaakt worden, maar dan wel zo, dat niemand er aanstoot aan kon nemen.

Een groot propagandistisch succes was de act van Cornelia Groot, bekend als Kee, die tijdens propagandabijeenkomsten de rol van Marijtje vertolkte, een West-Friese boerin die op humoristische wijze en in plat dialect de verhouding tussen man en vrouw op het erf en daarbuiten beschreef.²¹ Ze was zeer succesvol; het lukte haar om in één avond 58 nieuwe leden te werven en daarmee de afdeling Enkhuizen op te richten.²² De Vereeniging besloot haar daarom in 1908 als eerste officiële propagandiste aan te stellen.²³

Datzelfde jaar bood de Vereeniging onderdak aan het in Amsterdam gehouden

¹⁹ Borkus, *Vrouwenstemmen*, 29. Zie ook: Van de Hoeven, *Gedenkboek*, 12.

²⁰ Borkus, *Vrouwenstemmen*, 30.

²¹ *Algemeen Handelsblad*, 1 september 1928 (bijvoegsel).

²² Borkus, *Vrouwenstemmen*, 52.

²³ Van de Hoeven, *Gedenkboek*, 32.

Afb. 1 Een aankondiging van een propagandabijeenkomst van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht. Afbeelding afkomstig uit *De Telegraaf*, 14 juni 1912.

tweede internationale congres van de Wereldbond voor Vrouwenkiesrecht, waardoor opnieuw veel nieuwe leden zich meldden. In 1900 telde de Vereeniging niet veel meer dan duizend leden, die verdeeld waren over vijftien afdelingen. Al snel na het congres groeide het ledenaantal tot bijna het tienvoudige in 1910, verdeeld over 97 afdelingen.²⁴ De vrouwen van de Vereeniging waren zeer bedreven in het bedenken van een grote verscheidenheid aan propagandamiddelen, die op grote schaal werden verspreid. Er werden reclameplaten, prent- en briefkaarten, vlaggen en vaandels gebruikt, maar ook potloden, vlaggetjes, speldjes, postzegeletuis en vingerhoeden. Daarnaast werd er gebruik gemaakt van strijdlieparen, toneelstukjes, proza en poëzie.²⁵

Vanaf het begin van de twintigste eeuw organiseerde de Vereeniging ongeveer maandelijks lezingen om meer (nieuwe) leden naar haar bijeenkomsten te krijgen.²⁶ Die bijeenkomsten werden vormgegeven volgens de zogenaamde 'sandwichformule' om ze voor een zo breed mogelijk publiek aantrekkelijk te maken. Die formule bepaalde dat politieke toespraken van het bestuur werden afgewisseld met toneelstukjes, voordrachten of lichtbeelden.²⁷ Voor de voordrachten wer-

²⁴ *Maandblad Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht*, 15 januari 1911, 5.

²⁵ Van de Hoeven, *Gedenkboek*, 111.

²⁶ Idem, 88 en 92.

²⁷ Borkus, *Vrouwenstemmen*, 53.

den regelmatig bekende auteurs gevraagd of werd er voorgedragen uit bekend en populair literair werk. Naast Johan de Meester werd bijvoorbeeld ook Frederik van Eeden meermaals uitgenodigd om te komen voordragen uit *De kleine Johannes* (1887), *Ellen* (1891) en *Dante en Beatrice* (1908), waarin volgens de Vereeniging 'de hoogste en edelste verhouding van man en vrouw wordt weergegeven'.²⁸ In deze werken schrijft Van Eeden over de platonische liefde als hoogste en zuiverste vorm van liefde en geeft hij een geïdealiseerd beeld van de vrouw, waarin zij enkel ziel is, ontdaan van alle lichamelijkeheid.²⁹ Ook sprak hij tijdens die avonden zijn sympathie uit voor de vrouwenbeweging het vrouwenkiesrecht.³⁰ Dergelijke propagandabijeenkomsten werden in de krant aangekondigd en bovendien vaak gepresenteerd als een lezing.

JOHAN DE MEESTERS GEERTJE ALS VOORBEELD

Een andere propagandatactiek van de Vereeniging was dat zij alle leden aanspoorde om vrouwen zoveel mogelijk naar bijeenkomsten te sturen waar onderwerpen van sociale aard besproken werden.³¹ Men was er namelijk van overtuigd dat belangstelling voor de publieke zaak en maatschappelijke misstanden vrouwen zou overtuigen van de noodzaak van het kiesrecht voor vrouwen. Dat is zeer waarschijnlijk de reden geweest dat de Vereeniging in 1908 besloot tot een gezamenlijke openbare vergadering met de vov. Vaak was het de verontwaardiging over maatschappelijke misstanden die vrouwen deed toetreden tot de Vereeniging.³² De vov zette zich in voor het bestrijden van dergelijke misstanden, zoals het wettelijke verbod op het onderzoek naar het vaderschap.³³ Niet verwonderlijk dus dat de Vereeniging graag met de vov samenwerkte en mogelijkheden zag om meer leden te werven.

Voor de gezamenlijke openbare vergadering in Leiden hadden de besturen van beide verenigingen Johan de Meester uitgenodigd fragmenten voor te dragen uit *Geertje*, een roman die na verschijning direct erg populair was bij een breed publiek. De Meester was een bekende literaire figuur: hij schreef tientallen romans,

²⁸ Zie hiervoor onder andere *Twentsch Dagblad Tubantia*, 17 november 1915, 3; *De Telegraaf* (Avondblad), 13 maart 1916, 6 en *De Middelburgsche Courant*, 10 april 1916, 2.

²⁹ Jan Fontijn, *Tweespalt. Het leven van Frederik van Eeden tot 1901* (Amsterdam: Querido, 1990), 313.

³⁰ Zie onder andere *Maandblad van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht*, 15 april 1915, 15 februari 1916.

³¹ Borkus, *Vrouwenstemmen*, 53.

³² In het archief van de VvVK zijn enkele ledenlijsten bewaard gebleven. Deze lijsten zijn incompleet en betreffen het ledenoverzicht van een bepaalde afdeling of een bepaald jaar. Uit die lijsten valt wel op te maken dat zowel gehuwde als ongehuwde vrouwen lid waren, alsook (in de grote minderheid) mannen.

³³ Van de Hoeven, *Gedenkboek*, 12.

was redacteur van *De Gids* en bij de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*. De lezing werd aangekondigd in onder andere het *Leidsch Dagblad*.³⁴ De bekendheid van Johan de Meester en de populariteit van zijn roman *Geertje* zullen ongetwijfeld een rol hebben gespeeld bij de beslissing hem uit te nodigen. Dat zal evenwel niet het enige motief zijn geweest: de inhoud van het boek sloot ook goed aan bij de doelstelling van beide verenigingen. In de roman beschrijft De Meester de groei naar volwassenheid van het jonge en wat naïeve dorpsmeisje Geertje. De sterke wens om op eigen benen te staan, drijft haar ertoe haar geluk te beproeven in de grote stad Rotterdam, waar zij als kinderjuffrouw een betrekking vindt. Ze wordt verliefd op de man des huizes, Jan Heins, van wie ze zwanger raakt. Heins laat haar vervolgens aan haar lot over. Geertje wordt op straat gezet en krijgt een miskraam, waarna zij terugkeert naar haar geboortedorp.

Het is onbekend welke fragmenten De Meester precies heeft voorgedragen.³⁵ In het *Maandblad* van de Vereeniging valt te lezen dat de lezing werd ingeleid met een schets van de ‘bijna altijd ellendige toestand van de verlaten vrouw en het onbeschermde kind’, waarbij vooral gewezen werd op de ‘groote onrechtvaardigheid, die erin gelegen is, dat alleen de vrouw gestraft wordt, waar man en vrouw gelijk schuldig zijn’. Er werd in die inleiding ook gewezen op het feit dat ‘in dit opzicht zooveel ten voordeele van de vrouw te veranderen valt, in onze wetgeving hetgeen zeker spoediger kan geschieden, wanneer ook de vrouw stem had in het maken der wetten.’³⁶ Het lijkt dus voor de hand te liggen dat er passages zijn voorgedragen waarin de voor vrouwen gebrekkige wetgeving ter sprake komt. In de roman wordt die het meest duidelijk op het moment dat Jan Heins bij de politie moet komen. Wanneer Geertje zwanger is van Heins, wordt zij op straat gezet door de vrouw des huizes, waarna ze intrekt bij haar oom en tante die ook in Rotterdam wonen. Oom en tante hebben geen cent en zijn woedend op Heins: niet alleen is Geertje zwanger en heeft zij geen middelen om voor haar kind te zorgen, ze was bovendien nog minderjarig toen zij zwanger raakte. Oom besluit daarom aangifte te doen tegen Heins. Dat loopt echter niet zo af als gewenst, zo blijkt uit de volgende passage, waarin Geertje en Jan Heins met elkaar in gesprek zijn:

34 Zie hiervoor *Leidsch Dagblad*, 7 oktober 1908, 1.

35 Naast het *Leidsch Dagblad* doet ook het *Maandblad* van 15 oktober 1908 van VvVK kort verslag van De Meesters lezing. In beide verslagen wordt niet genoemd welke fragmenten hij voordroeg. Het is niet bekend of De Meester heeft gecorrespondeerd met de VvVK; in het archief van zowel de VvVK als dat De Meester is geen correspondentie aanwezig. Wel is bekend dat De Meester vaker over *Geertje* sprak voor onder andere de VOV (in ieder geval in februari, mei en juni 1908). Van die februarilezing is een verslag te vinden in het *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 3 maart 1908 en in *De Vrouw. Veertiendaagsch blad gewijd aan de onderlinge opvoeding der vrouw*, 21 maart 1908. Van de meilezing staat een kort verslagje in *De Gooi- en Eemlander* van 9 mei 1908. Ook in deze verslagen wordt niet vermeld welke fragmenten hij daar voorlas.

36 *Maandblad van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht*, 15 oktober 1908.

D'er is 'en inspekteur in me winkel gekomme, en, daar me bediende bij sting, vroeg-t ie of ik us in de Pauwesteeg wou verschijne: de kommesaris wou me spreke. Prettig, asje j'eige zaak heb! 'k Schrok m'en aap. [...] Jawel, of ik Geertje Hendriks kende.

- Wist ie me náám?

- De vent wist alles!.... Ja, dat dank je nou aan j'Oom! Van je femielje mo'je 't hebbe.... Wat kon ik d'ar nou op zegge!.... [...] 'k Heb alles geloochend, wat j'Oom gezeid had....

- En?....

- En niks. Toe kon ik gaan.³⁷

Heins ontkent en mag gaan - hij wordt vrijgesproken. Haar oom is woedend:

[...] As de plóért niet zóó gemeen alles had heete liege, had de kommesaris me be-loofd, dat um te minste zou wete te dwinge tot et schenke van onderpand, nou, en later, voor jou en je kind....³⁸

De ontkenning van Heins weegt zwaarder dan het woord van Geertje. Daardoor heeft Geertje geen recht op financiële steun van de - zeer welgestelde - vader van haar kind. Bovendien zullen zij en haar kind de maatschappelijke straf van ongehuwd moederschap moeten ondervinden.

Hoewel Geertje vanwege haar buitenechtelijke zwangerschap niet direct een modelfiguur is, was het voor de bij de lezing aanwezige vrouwen vermoedelijk niet moeilijk om met haar mee te voelen. In de roman wordt zij voorgesteld als een vroom, eenvoudig dorpsmeisje dat wordt verleid door een welvarende man. Heins is een man van de wereld, die haar bovendien valse beloftes doet over een huwelijk met Geertje. Hij maakt haar wijs dat ze niet zwanger zal raken: 'ze was nog zoo jòng en dan met haar drukke leven, dan wier je niet zoo mak'lek zwanger....'³⁹ De ellendige toestand waarin Geertje tijdens en na haar zwangerschap verkeert, maakt het belang van goede wetgeving voor vrouwen pijnlijk duidelijk. De noodzaak tot inspraak in die wetgeving was daarmee aangetoond. Geertje is een sympathiek en onschuldig personage dat de al bestaande verontwaardiging over rechteloosheid kon mobiliseren.

VERZAMELING VAN TONEELSTUKJES: POLITIEKE TEGENSTANDERS

De Vereenging organiseerde niet alleen literaire voordrachten, ze gebruikte literatuur ook op andere manieren. In 1908 gaf zij een *Verzameling van Tooneelstuk-*

³⁷ Johan de Meester, *Geertje II* (Bussum: C.A.J. Van Dishoeck, 1917), 100.

³⁸ De Meester, *Geertje II*, 103.

³⁹ De Meester, *Geertje II*, 16.

jes uit, die vijf jaar later werd gevolgd door een bundel *Verzamelde poëzie*.⁴⁰ Tot slot verscheen in 1915 *Verzamelde proza*. De laatste twee bundels zijn samengesteld door freule Sophie Wichers, die jarenlang betrokken is geweest bij de Vereniging, onder andere als penningmeester en declamatrice: tijdens veel vergaderingen droeg zij gedichten of proza voor. De bundels bevatten een wonderlijke mix van teksten, al dan niet vertaald, van met name onbekende en vrouwelijke auteurs. Sommige teksten werden door leden van de vereniging geschreven, zoals een ‘Tine’ of ‘Een lid uit Leeuwarden’. Daarnaast is er bekender literair werk te vinden, zoals gedichten van Henriette Roland Holst, Hélène Swarth en Charlotte van Herwerden. Veel bijdragen zijn uitgesproken feministisch. Een aantal zal ik hier uitlichten.

In de bundel *Verzameling van Tooneelstukjes* zijn de acht bekroonde resultaten gebundeld van een in november 1908 onder de leden van de Vereniging uitgeschreven prijsvraag.⁴¹ In deze stukjes krijgt vooral de gebrekkige wetgeving voor vrouwen aandacht, net zoals dat eerder aan de hand van *Geertje* was gebeurd. In een van de stukjes is een vrouw bijvoorbeeld het slachtoffer van een wet die bepaalt dat vrouwen geen recht hebben op het salaris van de man. De vrouw ploert aan haar naaimachine, terwijl haar man zijn hele salaris in de kroeg verbrast, waardoor er niet genoeg geld voor eten is. Mannen hebben een groot aandeel in de toneelstukjes, maar hun rol is wisselend. Soms is de man een politiek tegenstander, die de toentertijd gevoelde bezwaren tegen vrouwenkiesrecht verwoordt: hij is van mening dat vrouwen die politiek bedrijven ‘onvrouwelijk’ zijn en niet ‘bekwaam’ om te kunnen stemmen. Dergelijke argumenten worden in de tekst door kordate vrouwen vakkundig gepareerd. De slotsom is dan ook altijd dat de man inbindt en overtuigd wordt van de noodzaak van vrouwenkiesrecht.

In sommige gevallen heeft de man juist een helpende rol: in het toneelstukje ‘Bekeeringskiemen’ is een mannelijk personage bijvoorbeeld lid van de Mannenbond voor Vrouwenkiesrecht. Ondanks de stevige kritiek die hem in eerste instantie ten deel valt, weet hij de andere mannen uiteindelijk te bekeren. Tot slot zijn er ook vrouwelijke tegenstanders, zoals Trees uit ‘Wordt Wakker’. Zij is in gesprek met haar vriendin Sophie, die haar probeert te overtuigen van de noodzaak van vrouwenkiesrecht. Trees moet er niets van hebben:

[...] ik houd nu eenmaal niet van al dat politiek en maatschappelijk gedoe; ik snap er ook niets van, hoe dat alles in elkaar zit en het maakt me kriebelig, als jij er zoo den heelen tijd over zit te zeuren. Trouwens, ik kan er niet bij, hoe jij juist nu, in

⁴⁰ De enige overgeleverde bundel is aanwezig in het archief van Atria en is met de hand (door Atria) gedateerd op 1910. Dit jaartal is onjuist: uit gegevens van de Vereniging blijkt dat de bundel in 1913 is uitgegeven (zie Van de Hoeven e.a).

⁴¹ De prijsvraag is te vinden in het *Maandblad*, 15 november 1908, waarin het hoofdbestuur vraagt om ‘Komediestukjes, Samenspraken en Voordrachten met een propagandistische strekking’.

den gulden tijd van je leven, waarin toch de liefde en de gedachten aan je besten Wim de hoofdrol spelen, hoe jij nu met zoiets taais als – ja, wat had je daar ook weer – als (*ze neemt het Maandblad op, dat Sophie onder haar spreken neergelegd heeft*) als Vrouwenkiesrecht bv. kunt bezig zijn. [...] Als je nu een ouwe jongejuffrouw was, die zich in den poel van menselijke belangen of hoe je dat mooi wilt betitelen, stort bij gebrek aan een zalige onderdompeling in de gouden zee der liefde, zie, dan zou zoo'n handelwijze geen koffiedik voor mijn hersens zijn. Maar jij, gelukkig – en je dan zóó druk maken (*schudt niet-begrijpend het hoofd*).⁴²

Pas wanneer Trees' bijzonder onsympathieke broer Jan zich ermee gaat bemoeien, wordt Trees recalcitrant en verandert haar houding. Sophie is tevreden: 'een schijntje van ontwaking heb ik bij TREES al bespeurd (*vertrouwend*).' Met de woorden: 'Het zal wel komen: de aanhouder wint', eindigt het stuk.⁴³...

331

Een ander opvallend toneelstuk is 'Een college in het jaar 2000'. Het stuk is geschreven door Jeanne Steensma uit Groningen. In dit stuk geeft een vrouwelijke professor aan met name vrouwelijke studenten uitvoerig college over de strijd voor het vrouwenkiesrecht van een eeuw eerder. Er is vooral aandacht voor alle positieve maatschappelijke veranderingen die daaruit voortvloeiden. 'Het komt ons vreemd voor, dat men niet eerder de groote eenzijdigheid van deze mannenregering heeft ingezien', zegt zij.⁴⁴ Jaap, een van de drie mannelijke studenten in de zaal, wordt door de professor overhoord over de maatschappelijke verbeteringen die vrouwen na de invoering van het stemrecht hebben doorgevoerd:

JAAP.

[...] de bescherming der ongehuwde moeder en der natuurlijke kinderen. 't Is waar, reeds vóór dien tijd had men getracht, verbeteringen aan te brengen, maar....

NON (*invallend*).

Toen zorgden de mannen er wel voor, dat zij zelf er niet te veel nadeel van hadden. (*Allen lachen*).⁴⁵

De professor bevestigt dit en legt uit dat de wetten niet zijn gemaakt voor degenen die uit zichzelf het goede doen. Tegenover 'brave mannen' had de vrouw geen bescherming nodig, het gaat nu juist om hen die misbruik maken van hun macht. Het stuk sluit af met een boodschap van de aanwezige mannen:

RU (*terwijl zij zich allen gereed maken te vertrekken, lachend*).

Jullie vrouwen zijn toch maar kranen. Nu ik weet, hoe veel goeds jullie in korten tijd gedaan hebben, smelt ik van eerbied.

⁴² *Verzameling van Tooneelstukjes uitgegeven door de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht*, 156.

⁴³ *Verzameling van Tooneelstukjes*, 175.

⁴⁴ *Idem*, 67.

⁴⁵ *Idem*, 68. 'NON' is de naam van het vrouwelijke personage, mogelijk is het een afkorting van Manon.

JAAP.

Nee, zonder gekheid. Daar heb ik alle respekt voor. We mogen werkelijk dankbaar zijn, dat we 't vrouwenkiesrecht gekregen hebben.

RU en TOM.

Je hebt gelijk. Leve het vrouwenkiesrecht.⁴⁶

332

De inhoud van de bundel toneelstukken past uitstekend bij de propagandastrategie van de Vereeniging. Vrouwen werden op twee manieren ontvankelijk gemaakt voor de strijd rondom het vrouwenkiesrecht: door verzet tegen mannen die hen onrecht aandoen, of door verontwaardiging over maatschappelijke misstanden waarvan vrouwen (en vaak ook kinderen) het slachtoffer zijn. Pas wanneer de voor vrouwen en kinderen gebrekkige wetgeving duidelijk werd gemaakt, begrepen vrouwen het nut van inspraak in de wetgeving en dus van stemrecht.

VERZAMELDE POËZIE: FEMINISTISCHE BIJDRAGEN

In de bundel *Verzamelde poëzie* staan vooral gedichten die zijn geschreven door leden van de Vereeniging, maar ook wat bekend werk van bijvoorbeeld Hélène Swarth (1859-1941) en Henriette Roland Holst (1869-1952). Een tweetal gedichten is afkomstig uit Roland Holsts bundel *De vrouw in het woud* (1912). Ze zijn een mooi voorbeeld van hoe de Vereeniging bestaande literatuur gebruikte om haar eigen politieke doel na te streven. Net als bij *Geertje* zorgt een nieuwe context voor een nieuwe betekenis. Roland Holsts gedichten gaan vooral over het nastreven van een wereldomspannend politiek (socialistisch) ideaal, iets waarvan bij de vrouwen van de Vereeniging geen sprake is.⁴⁷ Wie de gedichten leest, begrijpt echter meteen waarom ze gekozen zijn: bepaalde passages lijken ondubbelzinnig van toepassing op de strijd die de vrouwen van de Vereeniging voerden:

O zachte zusters die mij aanziet: moed!
het pad te banen dat de groote schare
der vrouwen weldra juichende begroet.

Geen macht ter wereld die 't vrouwe-gemoed
nu van voller mensch'lijkheid te vergaren
afhouden kan, het vrouwe-brein bewaren
van ruimte te zoeken die groeien doet.

⁴⁶ Idem, 74.

⁴⁷ Elsbeth Ety, *Henriette Roland Holst 1869-1952. Liefde is heel het leven niet* (Amsterdam: Balans, 2000), 268-269.

Dat er in de gedichten van Roland Holst sprake is van ontluikend feministisch bewustzijn, zal hebben meegespeeld bij de keuze voor deze poëzie. Elsbeth Etty beweert in haar biografie van Roland Holst dat dat feminisme bij het verschijnen van de gedichten onopgemerkt bleef, maar de vrouwen van de Vereeniging lijken er niet blind voor te zijn geweest.⁴⁸ In het tweede gedicht van Roland Holst valt te lezen: 'we weten dat ge [mannen, AvH] lijdt door onzen groei, / dat het heerschtersbloed soms uw hart doet bonzen / als we naast u tot eigen wille' opstaan...'⁴⁹ Naast mannen 'tot eigen wille' opstaan' kan, ook in de context van een socialistische revolutie, niet anders begrepen worden dan een oproep tot een gelijkwaardige rol voor vrouwen, die eigen belangen behartigen. Juist een dergelijke feministische boodschap zou de keuze voor de gedichten kunnen verklaren.

Roland Holsts feminisme is echter gematigd, wat duidelijk wordt als we haar gedichten vergelijken met twee andere bijdragen uit de bundel *Verzamelde poëzie*. Die twee bijdragen vallen op omdat het adaptaties zijn van teksten van Multatuli. Eén van de teksten is getiteld 'Uit het dagboek van een vrouw', met daarbij vermeld: 'vrij naar Multatuli', geschreven door een zekere G.S.W. Het gedicht was eerder verschenen in het *Friesch Volksblad*, waaruit het werd overgenomen door *Evolutie*, het blad van twee radicale feministen: Wilhelmina Drucker (1847-1925) en Theodore Haver (1856-1912).⁵⁰ De auteur daar is niet G.S.W, maar Sj. S.W, een afkorting van Sjiuwke Sikkema-Wieringa (1854-1933), een onderwijzeres die lid was van de Vereeniging.⁵¹ Het gedicht begint als volgt:

Ik weet niet of we zijn geschapen met het doel
Om ons te ontwikk'len. Ook niet
Of de mannen onverschillig blijven met ons leed
En lachen om d'onwetendheid van ons geslacht.⁵²

Een Multatuliaan zal dit ongetwijfeld herkennen als de eerste regels van Multatuli's befaamde 'Het gebed van den onwetende', dat begint met: 'Ik weet niet of yz yn geschapen met een doel... / Of maar by toeval dáár zyn. Ook niet of een God / Of... goden, zich vermaken om ons leed, en schimpen / Op de onvolkomenheid van ons bestaan.'⁵³

48 Etty, *Henriette Roland Holst*, 287.

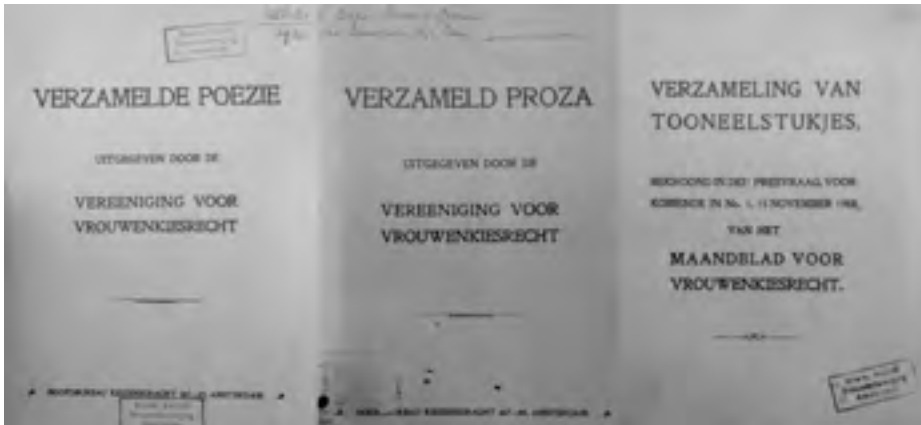
49 *Verzamelde poëzie uitgegeven door de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht*, 4.

50 G.S.W. 'Uit het dagboek van een vrouw,' in: *Evolutie*, 19 juli 1893, 7.

51 Marianne Braun, "'Naar Multatuli". De meester twee keer feministisch benaderd,' *Over Multatuli* 66 (2011): 96; Myriam Everard en Ulla Jansz (red.), *De minotaurus onzer zeden. Multatuli als heraut van het feminisme* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2010); Myriam Everard, 'Het burgerlijk feminisme van de eerste golf. Annette Versluys-Poelman en haar kring,' in *De eerste feministische golf. Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 6 (1985): 135.

52 *Verzamelde poëzie*, 18.

53 Multatuli, 'Het gebed van den onwetende,' in: *Verzameld Werk I*, 475-477.

Afb. 2 De bundels van *Verzamelde poëzie*, uitgegeven door de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht. (Collectie archief van Atria, vindplaats NED 61 1910-A)

De teksten vertonen sterke overeenkomsten. Het gedicht is ingekort, maar de zinsopbouw verloopt meestal parallel en de lay-out is vrijwel overal identiek. De inhoud van 'Uit het dagboek van een vrouw' is echter van alle religieuze inslag ontdaan en gaat in plaats daarvan over vrouwenemancipatie en het vrouwenkiesrecht. De overheid moet het flink ontgelden. Waar Multatuli spreekt over onvolkomenheden van de 'maker', van God, is bij Sikkema-Wieringa sprake van de staat, die een exclusief mannelijke macht vertegenwoordigt.⁵⁴ Multatuli schrijft:

Wanneer we zyn gemaakt met opzet, met 'n doel,
En door onze onvolkomenheid dat niet bereiken...
Dan valt de blaam van al 't verkeerde op *ons* niet,
Op 't maaxsel niet... maar op den Maker!⁵⁵

In de versie van Sjieuwke Sikkema-Wieringa valt te lezen:

Indien we zijn geschapen met het doel om ons te ontwikkelen,
En door de wetten van den Staat dat niet bereiken,
Dan treft de blaam van al 't verkeerde *ons* niet
De vrouwen niet, maar d' Overheid.⁵⁶

54 Braun, "Naar Multatuli", 96.

55 Multatuli, 'Het gebed van den onwetende', 475-477.

56 *Verzamelde poëzie*, 18.

Het was de schuld van de overheid dat vrouwen gebukt gingen onder slechte wetgeving en nu eiste de vrouw haar rechten op. Aan de mogelijkheid dat er grenzen zijn aan de ontwikkelingsmogelijkheid van de vrouw (dit zou een parallel zijn met de gedachte bij Multatuli), wordt kennelijk niet gedacht. Multatuli noemt de gelovige die slechts het goede doet uit vrees voor God laf. Naar analogie zijn vrouwen die uit vrees voor ongenade hun rechten niet opeisen laf. Dergelijke vrouwen 'Zijn waard, slavinnen steeds te zijn.'⁵⁷

De tweede bewerking die ik hier aan de orde wil stellen, is het gedicht 'Kruissprook', dat dezelfde titel draagt als het origineel van Multatuli. 'Kruissprook' is het derde sprookje uit *Minnebrieven*. Ook dit gedicht verscheen eerder in *Evolutie* en is ondertekend met N.K, pseudoniem van de onderwijzeres Angenita (Nita) Klooster (1880-1971), lid van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht.⁵⁸ Het gedicht is een variant op het verhaal over de kruisweg van Christus, in wie Multatuli zelf te herkennen is. Klooster's tekst is dus een feministische variatie op Multatuli's passie-variant. Zijn tekst is drastisch ingekort en aangepast, maar is zeker nog herkenbaar in de versie van Klooster. In de eerste zin is 'daar wordt een man gekruist' veranderd in: 'daar wordt een vrouw gekruist'. Waarom vindt de kruisiging plaats? vraagt de verteller zich in beide teksten af. Klooster weet wat de vrouw 'misdan' heeft:

ze [heeft] aan [...] durven randen, kort geleèn,
 Het hoogst gezag: de goddelijkheid des mans.
 [...]
 Ze dreef de heiligschennis zóó ver, dat zij
 De vrouw wou zitting nemen doen in 't parlement.⁵⁹

In een dialoog tussen twee toeschouwers, bij Klooster een moeder en haar kind, wordt de kruisweg besproken. Bij Multatuli is dat zijn eigen lijdensweg, bij Klooster die van een feministe, 'die vroeg om mensenrechten voor de vrouw'. Net als Christus heeft zij veel geleden en is zij gehoond en bespot, niet in de laatste plaats door haar seksegenoten. Het is de moeder van het kind dat roept:

Kinderen werpt haar vlug met drek,
 Licht slikt ze walging minder goed dan pijn
 En zegt nog veel, waar wij om kunnen lachen.⁶⁰

Net als in het origineel werken in deze 'Kruissprook' de onderdrukten aan hun eigen onderdrukking mee. Door deze herschrijving van het 'Kruissprook' is de fe-

57 Idem, 19.

58 N.K. 'Kruissprook,' in: *Evolutie*, 5 januari 1910, 158-159.

59 *Verzamelde poëzie*, 38.

60 *Verzamelde poëzie*, 41.

ministische vrouw na Christus en Multatuli de derde geworden die haar kruisiging tegemoet gaat en die beloond wordt met spot en vervolging.⁶¹

Het is niet verrassend dat Multatuli's teksten werden gebruikt voor dit soort bewerkingen. Multatuli's ideeën hebben een belangrijke rol hebben gespeeld voor de vrouwenbeweging. Veel feministen zijn door zijn ideeën beïnvloed en sommige hadden contact met Multatuli.⁶² Multatuli vocht zijn hele leven tegen onrecht en streed voor vrijheid, ook die van de vrouw. De adaptaties van zijn teksten zijn een voorbeeld van een beproefd retorisch middel, waarbij als het ware wordt 'geparasiteerd' op de originele, gezaghebbende tekst om de boodschap te rechtvaardigen.⁶³ Beide vrouwen waren wat betreft inhoud en taalgebruik wel woester dan Multatuli. Bij 'Het gebed van den onwetende' is aan het einde sprake van ontredering ('Oh God, er is geen God!'), maar de versie van Sikkema-Wieringa doet in niet mis te verstane woorden een oproep tot actie ('tot één strijd').

336

VERZAMELD PROZA: EMANCIPATIE VAN DE VROUW

De bundel *Verzameld proza* bevat een gevarieerd scala aan teksten. Er staan voornamelijk bijdragen in van leden van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht, maar ook een tekst van Multatuli. In de toneelstukjes was de boodschap vrijwel altijd expliciet en ondubbelzinnig; bij de verhalen uit de laatste bundel is dat niet zo. Slechts één bijdrage gaat expliciet over kiesrecht voor vrouwen. De overige verhalen hebben meer de algemene emancipatie van de vrouw als onderwerp.

Het eerste verhaal in de bundel is de achtste geschiedenis van gezag van Multatuli, de parabel van Thugatèr. Deze parabel was populair bij veel feministische vrouwen en werd veelvuldig voorgedragen tijdens bijeenkomsten.⁶⁴ Het meisje Thugatèr, Grieks voor 'dochter', wordt door haar vader en broers opzettelijk dom gehouden. De vader leert zijn zoons van alles, maar Thugatèr niets, zodat zij niets anders zal begeren dan de rest van haar leven de koeien blijven melken en haar broers de wijde wereld in kunnen. Wanneer de vader bang is dat Thugatèr op een bepaald moment tóch iets anders gaat begeren, omdat zij wel slim is, zeggen zijn zoons: '– Vader, zeg haar: dat *weten*, *begrijpen* en *begeeren*... zondig is voor 'n meisje!' Tevreden stemt hun vader hiermee in en zijn zoons mogen vertrekken. Multatuli eindigt zijn parabel met: 'Maar hij verbood het *weten*, het *begrijpen* en het *begeeren* aan Thugatèr, die in onnoozelheid bleef voortmelken ten einde toe. En dat bleef alzo tot op dezen dag.'⁶⁵ De onrechtvaardigheid van wat de zelfzuchtige

61 Braun, "Naar Multatuli", 101.

62 Everard en Jansz, *De minotaurus onzer zeden*.

63 Braun, "Naar Multatuli", 96.

64 Everard en Jansz (red.), *De minotaurus onzer zeden*, 12.

65 *Verzameld proza uitgegeven door de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht*, 6.

mannen Thugatèr aandoen, zal veel vrouwen verontwaardigd hebben. En dat was een sentiment waarvan de Vereeniging dankbaar gebruik maakte.

In de bundel staat ook een verhaal getiteld 'Wat Marijtje d'er van docht', een schriftelijke versie van wat propagandiste Marijtje tijdens haar optreden vertelde. Marijtje, een ogenschijnlijk conservatieve boerin uit Broek in Waterland, vertelt ons in plat dialect haar ideeën over het vrouwenkiesrecht. Het is overigens opvallend dat Marijtje, net als Geertje, in dialect spreekt. Wellicht stond de volkstaal meer toe en kon de 'ongezouten waarheid' makkelijker gezegd worden in een vermakelijk dialect? In ieder geval kon Groot in haar rol van Marijtje brutaler en scherper te zijn en durfde men haar ook meer te zeggen.⁶⁶ Net zoals Johan de Meesters Geertje vertegenwoordigt Marijtje de stem van 'dorpse meisjes', die tussen de 'stadse dames' van de Vereeniging van Vrouwenkiesrecht waren ondervertegenwoordigd.⁶⁷

Het stuk van Marijtje opent als volgt: 'Kaik, docht ik, alles wat jolle altheid over dat vrouwenkiesrecht hoore, komt uit de mond van daomes eh, en dan is 't net of de boerin en de vrouw uit 't volk deer gien belang bai het.'⁶⁸ Dat misverstand komt Marijtje even rechtzetten: de 'gewone' vrouwen hebben wel degelijk iets te winnen en dat zal ze haarfijn komen uitleggen. Het verhaal is het verslag van een propaganda-avond die Marijtje bezocht, hoewel zij om de uitnodiging daartoe in eerste instantie smakelijk had moeten lachen. Als ze merkt dat haar man Teun meelacht en haar vervolgens verbiedt de bijeenkomst te bezoeken, besluit ze uit balorigheid alsnog te gaan: 'Juist omdat me man zoo giftig wier, wier ik er dwars teugen in, want vanzelf eh! Je doene wel of je man de boas is, moar as 't er op an komt gaon je vanzelf toch je gang.'⁶⁹ Van de spreekster aldaar hoort ze over de veranderinge maatschappelijke omstandigheden en het onrecht dat vrouwen wordt aangedaan door slechte wetten. Ze leert dat vrouwen steeds vaker buitenshuis moeten werken om geld te verdienen en hoort over de zogenaamde 'Geertjes' van die tijd: jonge, naïeve meisjes, 'dochters', die de wereld in moeten, onbeschermd en op hun zestiende al wettelijk aansprakelijk zijn voor hun daden. 'Nou nou, den voel je toch, dat je 't zo niet langer mag late legge eh!', roept ze uit.

De vrouwenbeweging vroeg om gelijkwaardig burgerschap voor mannen en vrouwen en beargumenteerde dat door het nut van de vrouw voor de samenleving aan te tonen. In dit geval doet de simpele boerin Marijtje dat. Zonder vrouwen, vertelt ze, worden er door de bouwcommissie arbeiderswoningen gebouwd zon-

⁶⁶ Borkus, 58. Kee Groot blikt hier terug op haar act van Marijtje.

⁶⁷ Het *Rotterdamsch Nieuwsblad* vermeldt in de verslaglegging van De Meesters lezing voor de vov dat bij de bijeenkomst enkel 'dames' aanwezig waren die in staat waren het entreegeld te betalen en geen 'Geertjes'. Het lijkt aannemelijk dat dit bij de bijeenkomsten van de VvVK ook het geval was. De dames van de vrouwenbeweging behoorden over het algemeen tot de gegoede burgerij.

⁶⁸ *Verzameld proza*, 36.

⁶⁹ *Idem*, 37.

Afb. 3 C.S. 'Kee' Groot/
Marijtje, de eerste officiële
propagandiste van de Vereeni-
ging voor Vrouwenkiesrecht.
Afbeelding afkomstig uit het
*Gedenkboek bij het 25-jarig be-
staan van de Vereeniging voor
Vrouwenkiesrecht, 1894-1919.*

der opbergkasten, wordt er belachelijk veel geld uitgegeven aan het wassen van de gordijnen van de koningin en bepaalt de staat welke melk goed is voor kinderen, waarop ze reageert:

As jolle an aovond thuis komme, dan moet jolle derais an je man vrage, hoe lang of de slang van een zuigflesch moet weze en wat voor soort van melk of je klaine maid hewwe moet en den geef ik je de verzekering, dat ie den zait: "och mensch, zeur niet dat is ommers vrouwenwerk."⁷⁰

DRIE TYPEN PROPAGANDA

Het moge duidelijk zijn dat de vrouwen van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht zeer vaardig waren in het maken van literaire propaganda. Uiteindelijk wisten zij ruim 25.000 leden te werven.⁷¹ In 1919 werd de Vereeniging opgeheven, om-

⁷⁰ *Verzameld proza*, 42.

⁷¹ Borkus, *Vrouwenstemmen*, 197.

dat eindelijk het doel was bereikt: vrouwen mochten naar de stembus. In de strijd om het vrouwenkiesrecht werd literatuur werd globaal op drie verschillende manieren ingezet: bestaande literatuur kreeg een nieuwe context (voordracht) en daarmee een nieuwe betekenis (De Meester, Roland Holst), gezaghebbende literatuur werd aangepast (Multatuli) en er werden nieuwe toneelstukken, gedichten en verhalen geschreven. Nu is de vraag hoe we deze literatuur vervolgens kunnen typeren met behulp van de modellen van Suleiman en Foulkes.

Alle teksten zijn in termen van Foulkes te typeren als *agitation propaganda*: ze ondermijnen een status quo doordat ze tornen aan de conventionele maatschappelijke positie van de vrouw, al doen ze dat niet allemaal even sterk. De Meester stelt bijvoorbeeld de maatschappelijke positie van ongehuwde moeders ter discussie en de roman, meer in het bijzonder de passage waarin dat gebeurt, is daarom te beschouwen als een vorm van *agitation propaganda*, maar laat tegelijkertijd zien hoe zo'n vrouw in die maatschappij kan functioneren: het loopt goed af voor Geertje. Wanneer zij terugkeert naar haar geboortedorp, wacht daar een huwelijkskandidaat op haar. Geertje weigert echter om eerherstel te vinden in een huwelijk met een boerenjongen voor wie zij niets voelt. Meneer Maandag benijdt haar daarom: 'Ze keert terug met het één'ge gevoel, dat een mensch z'en leven mooi maakt. [...] Zij heeft het volkomen geluk gekend, want ze heeft zich geheel kunnen geven. Hòe wein'ge getrouwen zeggen 't er na!'⁷² Geertje is nadrukkelijk geen oproep tot actie.

Schrijver en propagandist zijn in dit geval niet dezelfde. Geertje werd weliswaar opgevoerd als stem in de vrouwenkiesrechtstrijd, maar De Meester heeft zijn roman niet als propagandatekst opgezet. In de visie van Foulkes betekent dat dat op het connotatieve niveau van de tekst enige bemiddeling zal moeten plaatsvinden. De context van De Meester is immers een andere dan die van de vrouwen van de Vereeniging, wat invloed heeft op de betekenis die aan het verbeelde wordt toegekend en de connotatie die lezer en auteur daarbij hebben.

Als we ons concentreren op de besproken passage uit *Geertje*, waarin Heins en Geertje spreken over de commissaris, dan is het mogelijk dat de vrouwen van de Vereeniging hier iets anders zouden lezen en aan de beschreven gebeurtenis dus een andere betekenis geven dan overige lezers. Hij beschrijft een gesprek tussen Heins en Geertje, waarin Heins vertelt dat hij alle beschuldigingen heeft ontkend en vervolgens mocht gaan: in de roman lijkt dit de zoveelste moeilijkheid die Geertje moet overwinnen bij het volwassen worden. Het is mogelijk en misschien zelfs waarschijnlijk dat de vrouwen van de Vereeniging dit gesprek interpreteerden als: Heins, een man, ontkent het verhaal van Geertje, een jong meisje, en mag vervolgens gaan – de vrouw is slachtoffer van de man of de 'mannelijke' wetgeving. Het is denkbaar dat de Vereeniging verwachtte dat de voorlezing gevoelens als verontwaardiging of zelfs boosheid zou wekken, een connotatie die De Meester niet di-

Afb. 4 'Hoe zullen onze vrouwelijke parlamentsleden er uit zien?' Spotprent op het vrouwenkiesrecht door L.J. Jordaan. (Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam)

rect wilde oproepen. Hij schrijft met begrip over een ongehuwde moeder, maar hij ziet zijn roman in de eerste plaats als een roman van 'liefdesverlangen': hij heeft dus willen schrijven over een liefdesideaal.⁷³ De vrouwen van de Vereeniging lijken de roman te hebben gelezen als een pleidooi voor rechten van de vrouw. Het is wel opvallend dat De Meester kennelijk met een dergelijke lezing instemde; hij kwam immers zelf voordragen uit zijn werk. Waarom hij dat deed, is onbekend.

Is *Geertje* te beschouwen als tendensroman? Ik denk het niet, want De Meesters roman voldoet niet aan de verschillende criteria van Suleiman. De roman heeft niet als voornaamste doel het overbrengen van een politiek-idealistische boodschap en is voor verschillende interpretaties vatbaar, wat wel blijkt uit het feit dat De Meester zich geroepen voelde om zijn bedoeling met de roman toe te lichten in de diverse voordrachten die hij gaf en stukken die hij schreef over *Geertje*.⁷⁴ Misschien was dat ook de reden dat hij instemde met een voordracht voor de Vereeniging. *Geertje* is een mooi voorbeeld van hoe literatuur door een nieuwe context en dus een nieuw lezerspubliek een nieuwe betekenis kan krijgen. In dit geval is de theorie van Foulkes bruikbaar dan het model van Suleiman: *Geertje* was geschikt om uit voor te dragen wegens een veranderde lezerscontext, maar voldoet niet aan de definitie van een tendensroman zoals Suleiman die geeft.

Bij de tweede soort propaganda wordt een reeds bestaande, gezaghebbende tekst bewerkt. Dat juist de teksten van Multatuli werden gekozen, heeft waarschijnlijk te maken met de aard van die teksten: ze behoren grotendeels tot de *agitation*-categorie, want ze morrelen aan een breed gedragen ideologie, namelijk het christelijk geloof. Bij de bewerkingen door de vrouwen van de Vereeniging is de *agitation* nog sterker geworden, maar de aangevallen ideologie is gewijzigd.

Het is niet eenvoudig om Foulkes' model toe te passen op de bewerkingen van Multatuli's teksten, aangezien daarbij niet sprake is van één auteur en één lezer, maar twee auteurs en twee groepen lezers, van wie de vrouwen, mag men aannemen, ook de oorspronkelijke tekst kenden. Naast Multatuli staat de auteur van de bewerkte tekst (Klooster of Sikkema-Wieringa) en naast de lezer van Multatuli's 'Het gebed van den onwetende' staat de lezer van de bewerking in de bundel *Verzamelde poëzie*. Multatuli's teksten werden inhoudelijk bewerkt om ze dienstbaar te maken aan een idealistisch doel, maar de vertrouwde vorm bleef herkenbaar. Hierdoor ontstaat een intertekstueel spel en functioneert de nieuwe tekst als een soort palimpsest. Er zijn eigenlijk twee teksten, waarbij de waarden uit de

73 De Meester, 'Over "Geertje"', in: *De Boekzaal. Maandelijks bibliografisch tijdschrift* (1907-1908), 83-85.

74 In de voordrachten die De Meester gaf voor de vov en de VvVK maakte hij, getuige de verslagen, telkens duidelijk wat zijn intentie met *Geertje* was en ontkende hij de lezing van critici die zijn roman een 'onzedelijk' boek noemden. De Meester gaf op 9 maart 1907 in Amsterdam voor de Vereeniging van Letterkundigen een lezing over zijn bedoelingen met *Geertje* (zie *De Boekzaal*, 1907-1908, 83).

oorspronkelijke tekst meeklinken in de nieuwe tekst. Daar komt bij dat de context van Klooster en Sikkema-Wieringa overeenkomt met die van hun lezers, zij maakten immers deel uit van de Vereeniging. De connotatie zal voor hen hoogstwaarschijnlijk dus gelijk zijn geweest. Dat maakt de teksten bij uitstek geschikt voor propagandistische doeleinden. De vrouwen van de Vereeniging hebben geprobeerd daar gebruik van te maken en konden zo dus profiteren op de autoriteit van Multatuli's tekst.

342

Tot slot is er de derde propagandavorm, waarbij de vrouwen zelf teksten schrijven die op verschillende manieren opvattingen over het kiesrecht vertolken, zoals bij monde van Marijtje, een huisvrouw als velen, die flink in de openbaarheid trad en de 'gewone' vrouw een stem gaf. Hoe valt deze laatste categorie teksten te typeren? De teksten vallen allemaal geheel binnen de categorie *agitation*: ze roepen op tot een vorm van actie of verzet en zijn bedoeld om de bestaande orde omver te werpen. *Wat Marijtje d'er van docht* en de toneelstukjes zijn in termen van Suleiman te beschouwen als tendensliteratuur. De teksten zijn eenduidig en roepen op tot actie. Marijtje windt daar geen doekjes om: 'Kaik, en zoo kan jullie toch niet weze, dat jullie een ander de kastanjes uit het vuur wilt late hale, en ze wel mee opete as ze lekker poft voor je klaar staon!⁷⁵ Het verhaal van Marijtje volgt grotendeels een structuur van *apprenticeship*. Marijtje toont de lezer haar ontwikkeling van een sceptische vrouw tot actief lid van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht. De tekst kenmerkt zich door redundantie: er is sprake van herhaling in de reeks beproevingen die Marijtje moet doorstaan en telkens op dezelfde manier overwint: met een vanuit opstandigheid geboren daadkracht. Die beproevingen bestaan uit haar man Teun, die haar tegenwerkt, de negatieve berichtgeving over de Vereeniging in de krant en de afschrikwekkende vaststelling dat er zoveel kortharige vrouwen op de propagandabijeenkomst rondlopen.

Op het niveau van de uitspraken van Marijtje is tevens redundantie aanwezig. Ze benadrukt bijvoorbeeld meermaals dat vrouwen door mannen worden benadeeld:

Weet je wat het is, zeg ik? Bangigheid is 't, dat wai vrouwe nou niet meer zoo gedwee zolle weze en dat 't voor de manne nummer ien af weze is! [...]

Moar die manne eh! die blaiwe maor zou ouwerwis eh! as 't voor ons vrouwe wat anbelangt [...]

Nou zalle jolle meskien zegge, dat kanne de manne ook wel doen. Ja, dat kanne ze ook wel! - maar ze doen 't niet, eh!⁷⁶

Verder benoemt ze herhaaldelijk 'typisch vrouwelijke' eigenschappen die hen bijzonder geschikt maken voor de politiek. Vrouwen zijn gewend hard te werken: 'Een vrouw is nou eenmal went om de boel op te pakken en de man laot het doen

⁷⁵ *Verzameld proza*, 47.

⁷⁶ *Verzameld proza*, 37, 38 en 41.

eh!’,⁷⁷ ‘En waor ’t nou altijd vrouwewerk weest het, om met stoffer en bezem rond te gaon en ’t vuil weg te rouime, weerom zou ze den ook niet erais met een groote bezem het vouil uit de maatschappij ruimen’.⁷⁸ Of: ‘Kaik, de staot dat is net as de stad eigenlijk maor een groot huishouding! En zou daor nou ien man weze, die een huishouwe wou voeren zonder de hulp van een vrouw?’.⁷⁹

De eerder besproken toneelstukjes volgen een structuur van *confrontation*: tegenstanders van vrouwenkiesrecht staan tegenover de voorvechters daarvan. Van het begin af aan is duidelijk met welk standpunt de lezer dient te sympathiseren en een overwinning wordt wel gesuggereerd, maar niet beschreven. De lezersympathie wordt gestuurd door de redundantie in het verhaal. In ‘Wordt wakker!’ is Sophie bijvoorbeeld degene met wie de lezer zich moet identificeren: zij is de welbespraakte, de intelligente partij, haar ‘tegenstander’ Trees luistert meermaals ‘vol bewondering’ naar haar. Sophie neemt daarbij te pas en te onpas het *Maandblad* van de Vereeniging ter hand: een weinig subtiële hint voor de lezer. Sophie typeert Trees herhaaldelijk als ‘slaapkop’, ‘duttende’, ‘soezer’ – in het verband met de titel is dat ook een hele expliciete aanwijzing voor de lezer. Als Sophie aan het einde van het stuk een ‘schijntje van ontwaking’ bespeurt, is het natuurlijk de bedoeling dat de lezer ook overtuigd is. Het feit dat veel toneelstukjes erg kort zijn – soms bestaan ze uit één of slechts enkele scènes – maakt bovendien dat de boodschap erg nadrukkelijk is: zo wordt voorkomen dat er ‘ruis’ in het verhaal komt.

Suleiman merkte al op dat sommige tendensliteratuur de aanspraak op de kwalificatie literatuur verliest en meer als pure propaganda beschouwd dient te worden, wanneer een literair kenmerk als ambiguïteit volledig verdwenen is. In deze teksten is dat het geval: de redundantie is in al deze teksten heel sterk, waardoor ze alle maar één lezing toestaan. De boodschap is daarmee minder afhankelijk van de context. Omdat het beoogde lezerspubliek de context van de auteur deelde, had het waarschijnlijk ook dezelfde connotatie bij het beschrevene. De esthetische functie komt daarmee in gevaar, de teksten zijn pure propaganda.

BESLUIT

Suleiman beschouwt het ‘verworden’ van literatuur tot propaganda niet als een contextafhankelijk, maar een tekstueel proces dat zich uit in het verdwijnen van ambiguïteit. Foulkes daarentegen beschouwt literatuur net als propaganda als een speciale vorm van communicatie, waarbij schrijver, lezer en hun context betrokken zijn. Deze eigenschap maakt het volgens hem mogelijk om bepaalde literaire teksten als propaganda in te zetten: de lezer en diens context bepalen de waarde

⁷⁷ *Verzameld proza*, 44.

⁷⁸ *Verzameld proza*, 41.

⁷⁹ *Verzameld proza*, 44.

van een tekst op een zeker moment. Die waarde kan in een bepaalde context overwegend esthetisch zijn, maar in een andere context ook overwegend propagandistisch. Esthetiek is dus in zijn visie niet per definitie ondergeschikt aan ideologie, maar de verhouding tussen beide zal per tekst en per context verschillen.

Ik heb geprobeerd aan te tonen dat voor een juist begrip van de literaire propaganda van de Vereeniging beide opvattingen, die van Suleiman en van Foulkes, relevant zijn. Sommige teksten die zij gebruikten, konden enkel als propaganda functioneren door de nieuwe lezerscontext die de Vereeniging creëerde, andere vertonen tekstuele kenmerken die hen tot propaganda maakten. Interessant daaraan is dat de manier waarop de Vereeniging zich allerlei literaire teksten heeft ‘toegeëigend’, zoals *Geertje* en de adaptatie van teksten van Multatuli, te beschouwen is als een vorm van receptie – een vorm die tot op heden weinig aandacht heeft gekregen in de letterkundige neerlandistiek.

344

LITERATUUR

- Bel, Jacqueline. *Bloed en rozen. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1900-1945*. Amsterdam: Prometheus, 2015.
- Borkus, Marja e.a. (red.) *Vrouwenstemmen. 100 jaar vrouwenbelangen. 75 jaar vrouwenkiesrecht*. Zutphen: Walburgers, 1994.
- Braun, Marianne. ‘Wilhelmina Druckers geschiedenissen van gezag,’ in *De minotaurus onzer zeden. Multatuli als heraut van het feminisme*, red. Myriam Everard en Ulla Jansz. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2010, 129-146.
- Braun, Marianne. ‘“Naar Multatuli”: de meester twee keer feministisch benaderd’, *Over Multatuli* 66 (2011): 94-103.
- Etty, Elsbeth. *Henriette Roland Holst 1869-1952. Liefde is heel het leven niet*. Amsterdam: Balans, 2000.
- Everard, Myriam. ‘Het burgerlijk feminisme van de eerste golf. Annette Versluys-Poelman en haar kring,’ in *De eerste feministische golf. Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 6 (1985): 106-137.
- Everard, Myriam en Ulla Jansz (red.), *De minotaurus onzer zeden. Multatuli als heraut van het feminisme*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2010.
- Fontijn, Jan. *Tweespalt. Het leven van Frederik van Eeden tot 1901*. Amsterdam: Querido, 1990.
- Foulkes, Albert Peter. *Literature and Propaganda*. New York: Routledge, 2003.
- Moors, Hilde. *Literatuur of tendens? ‘Rechts’ en ‘links’ in het Nederlandse proza 1930-1945*. Leuven: Ongepubliceerd proefschrift KU Leuven, 2010.
- Suleiman, Susan Rubin. *Authoritarian Fictions. The Ideological Novel as a Literary Genre*. Princeton: Princeton University Press, 1993.

Aukje van Hout (a.vanhout@let.ru.nl) studeerde Nederlandse taal en cultuur aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Sinds 2016 werkt zij aldaar via een promotiebeurs voor leraren van NWO aan haar proefschrift over Johan de Meester (1860-1931) en het realistische proza van verwante auteurs uit de periode 1900-1920. Naast haar promotieonderzoek is zij werkzaam als docente Nederlands aan het Dominicus College te Nijmegen.